

задачи Коминтерна (Речь, произнесенная на сессии бюро Коминтерна молодежи 13 июля 1923г.) // Коммунистический Интернационал. – 1923. – № 26. – С.7133.

5. Радек К. Вказ. праця. – С.7134.

6. Трунский Ю.Г. В.И. Ленин и марсельская аграрная программа Французской коммунистической партии // Французский ежегодник. 1970. – М., 1972.

7. Annales de la Chambre... 12 l'ig. Sess. extr. de 1923. – T.I. – Pt.I. – P., 1923. – P.142-143. Ibid. – P.146. Ibid.

8. Люксембург М.А. Французская Коммунистическая партия... – С.456.

9. Weill J.Histoire du mouvement social en France. – P., 1924. – P.406.

*Бабенко Р.В.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова*

МОНГОЛЬСЬКА ПОДАТКОВА СИСТЕМА НА РУСІ В XIII СТ.

Дослідження проблем експлуатації монгольською владою підкорених Руських земель є одним із ключових напрямків досліджень русько-монгольських взаємин у XIII-XIV ст. Проте, серед головних питань і досі залишається не розкритою система монгольського оподаткування. Це пояснюється різними причинами: браком джерел, відсутністю точних даних тощо. Але найголовніша причина – використання дослідниками в переважній більшості даних літописів Північно-Східної Русі. В цих джерелах за основу беруться повідомлення про антибаскацькі повстання (як відомо, баскаки часто брали на відкуп збір данини). В результаті робився висновок про страшний і непосильний податковий гніт руського населення під монгольською зверхністю. Однак таке пояснення має ряд протиріч. По-перше, не зрозуміло, чому цілі області Південної Русі (Побужжя, Поділля, Потетерів'я), прагнули перейти безпосередньо під монгольську зверхність. При цьому вони відчайдушно захищались від спроб князів повернути їх під свою владу. По-друге, ці “анти податкові” повстання характерні лише для північно-східних руських земель і зовсім не зустрічаються на інших територіях. Очевидно, що монгольське оподаткування мало певні особливості, які, нажаль, не були висвітлені в літературі. З'ясуванню цих особливостей монгольської податкової системи і присвячена дана стаття.

Головною формою безпосередньої експлуатації всього підкореного населення на Русі в часи монгольського панування був збір податків на користь імперської й золотоординської скарбниці. Із самого початку завоювання на Русь, як і інші землі, завоювані монголами, була накладена ціла низка податків. Спочатку була введена “десятина” – єдиний податок на майно. Окрім того податку, очевидно, було введено й інші податкові збори. Так, наприклад, після завоювання Вірменії 1225 р. на підкорене на-

селення поширилися податки “тагар” і “гопчур”. “Тагар” передбачав виплату однією людиною податку в розмірі 100 л. пшениці, 50 л. вина, 2 л. рису і ценцету, 3 мішки, 2 мотузки, 1 срібну монету (очевидно дирхем – авт.), 1 стрілу, 1 підкову. З 20 голів худоби віддавали як податок 1 тварину і 20 срібних монет (дирхемів) [1]. “Гопчур” – податок із худоби і поширювався на господарства, які займалися тваринництвом. Він становив 1 тварину зі 100 [2]. Як і просте населення, оподаткуванню підлягали і князі. Проте, окрім десятини, “тагара” і “гопчура”, вони повинні ще були сплачувати особливий князівський податок. Так, податок накладений на вірменських князів складався із золототканих тканин, соколів, коней і собак [3]. Звичайно, цей князівський податок був непрямою формою оподаткування простого населення, так як для його сплати необхідні кошти князі отримували, поширюючи свої податки на підкорене їм населення. Швидше за все подібне оподаткування поширювалося і на руських князів. Адже монгольська політика до всіх підкорених народів у перші десятиліття після завоювання відзначалася певною стандартністю.

Очевидно, і такий великий розмір податку, в порівнянні з князівськими податками був набагато м’якшим. Проте, в поєднанні з податками на користь князя, податковий гніт був непосильний, що призводило до виникнення в Південно-Західній Русі такого явища як “Болохівська земля” та міст, що “сиділи за татари”.

Щоб уніфікувати податкову систему в імперії і покращити прибутки скарбниці Менгу-каан провів в 1253-1254 рр. податкову реформу. З цієї метою було проведено перепис усього населення імперії віком від 15 до 60 років [4]. За новою податковою системою поголовний податок поширювався лише на чоловіків. Жінки, діти і люди похилого віку* звільнялися від сплати податків [5]. Перепис проводився досить жорсткими методами. Щоб примусити людей взяти в ньому участь, переписувачі могли карати на смерть тих, хто ухиляється від перепису. Окрім того, в Грузії переписувачі мали собак, натренованих на людське м’ясо, що було вагомим аргументом у переконанні противників перепису [6]. Для всього населення імперії було встановлено певні повинності “карі” і нові податки [7]. Десятину було замінено на більш прогресивний податок – пропорційний, який сплачувався відповідно прибутку. Чим більші прибутки тим більший податок [8]. І хоча Галицько-Волинський літопис не містить даних про перепис населення в Південно-Західній Русі, цей перепис, очевидно, там був проведений. Можливо одним із завдань походу темника Куремси 1257 р. і темника Бурундя 1258 р. і було проведення цього перепису.

Який податок було встановлено на Русі не відомо. Для порівняння можна вказати, що в Хорасані заможне населення платило – 7 динарів у рік, в Маверанхарі і Китаї –

* Необхідно зауважити, що є інші дані про поширення оподаткування серед підвласного населення. Так, в Літописі Себастьяні, невідомого автора вказано, що в 1254 р. Аргун провів перепис населення і оподаткував поголовно всіх, не тільки чоловіків, але і жінок, людей похилого віку і навіть дітей. Схожа оцінка цієї події і в Літописі єпископа Степанаоса. (Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. – М., 1962. – с. 26, 35).

10 динарів. Бідне населення в усіх регіонах платило по 1 динару в рік. Окрім того, збирачам податків заборонялося брати хабарі й недоїмки в населення [9]. Очевидно, монгольська податкова політика на Русі не могла докорінно відрізнятись від загальноімперської.

Щоб встановити величину цього податку, необхідно спочатку розглянути ціни на товари у великих містах Золотої Орди в Сараї, а також у Хорезмі. Хоча це порівняння буде не зовсім відповідати реальній ціні товару, проте вкаже приблизну величину податку на Русі.

Основною платіжною одиницею в Золотій Орді був динар, який дорівнював 6 дирхемам. Середня вартість 100 ритлів (фунтів) пшениці і сочевиці була 2,5 динара, 100 ритлів ячменю або проса – 2 динара, баранина вагою в 3 ритли коштувала 1 динар [10] (Див. Табл. 1)

Еломарі, що наводить ці дані, жив у першій половині XIV ст. [11]. Отже, він казує на ціни, що були встановлені в роки правління Узбек-хана 1312-1340. За його правління вага дирхеми становила 1,45 г. Отже, вага одного динара становила 8,7 г срібла. Схожа вага дирхеми була і за правління Тохта-хана (роки життя 1283-1312, роки правління 1290-1312) [12]. Дану вагу підтверджує й Еломарі, вказуючи, що 1 хорезмський ритль (478,5 г.) дорівнює 330 дирхемам [13].

Яку вагу мали дирхеми поширені на території Золотої Орди в 50-60 ті роки не відомо, так як на сьогоднішній день початок роботи монетного двору в Сараї можна віднести лише до 1272-1273 р. [14], коли було вироблено більш менш стандарт ваги дирхеми. Вага срібних дирхемів у 70-х роках XIII ст. становила 1,2-1,5 г. В 80-90-х рр. вага їх зростає вдвічі [15], після чого, як було видно, знов зменшується.

Найраніше датуються срібні динари, відчеканені в Криму від імені Менгу-Тимура біля 1266 р. Їх вага така сама, як і в дирхемів – 1,2-1,5 г. Очевидно роль розмінної монети, при такій вазі динара, грала дрібна срібна монета вагою 0,44 г, яка могла випускатися біля 1258 р. [16].

Запропонована монголами система мір і ціни для Русі не була незвичним явищем. І.І.Кауфман відзначив, що грошово-вагова давньоруська система X-XI ст. була сформована на привізному металі, що походив головним чином із країн арабського світу. Так, руський фунт (409,512 г.) практично дорівнював іракському ритло (409,32 г.), який лежав в основі чеканки дирхеми [17].

Із середини XI ст. і до монгольського нашестя на Русі в обіг входять стандартні злитки срібла – гривні. В Південно-Західній і Південній Русі були поширені шестикутні київські гривні вагою 163,73 г, і продовгуваті новгородські гривні вагою 204,66 г. Проте, вони не стали універсальною платіжною системою. Більше того, обіг металевих грошей не набув домінуючого значення. Причиною стало припинення привозу на Русь срібла із середини XII ст. Це спричинило до повернення в грошовий обіг хутра. Так, Ал-Гарнаті відмічає, що по рахунку слов'ян вартість вісімнадцяти шкурок білок, при умові, що хутро збереглося на голові і лапках становила 1 срібний дирхем. Ука-

зуючи, що таку в'язку шкірок слов'яни називають "джуки". За кожну зі шкірок можна було купити відмінний круглий хліб [18]. Можливо "джуки" це перекручене слово "куна" [19]. Таким чином з повідомлень ал-Гарнаті видно, що реальний курс 1 куни на Русі в XII і, очевидно, в XIII ст. становив 18 вивереницям (шкіркам без шерсті на тїлі) або 1 арабському дирхему-сріблянику (2,9-3,3 г). Отже виверениця була еквівалентна 0,16-0,19 г срібла.

Щвидше за все, ціна хліба залишалася приблизно сталою в з другої половини XII до першої половини XIV ст., чому сприяв розвиток сільського господарства і, землеробства зокрема. На ринку Києва в середині XII ст. 18 буханок випеченого хліба коштували 1 дирхем (3,1 г срібла), 108 буханок – 1 динар (18,6 г). Для випічки такої кількості хліба необхідно 54 кг муки, при затраті 500 г. муки на хлібину (108 бух. X 500 г). Отже, 54 кг муки коштував 1 динар або 18,6 г. срібла. Щоб отримати 54 кг муки необхідно приблизно 110-120 кг зерна.

Виходячи з підрахунків виробничих можливостей господарства смерда, він міг обробити в середньому 8 десятин землі. Середня врожайність складала 6-8 ц із гектара.** В лісостепових районах на чорноземних ґрунтах врожайність сягала 10 ц із гектара [20].

Така урожайність пшениці була дуже доброю, і означала високий рівень розвитку землеробства. До середини XX ст. врожайність пшениці на Україні не набагато перевищувала врожайність XIII ст. [21].

В Середньому Подніпров'ї у XII-XIII ст. відбувається збільшення кількості сільських поселень з одночасним зменшенням площі самих селищ. Для всіх селищ зберігається єдина тенденція – в середньому 1 садиба на 100 м². На великих поселеннях розміщувалося 80-100 дворів, на середніх – 20-30, на невеликих 2-6 дворів [22]. Якщо взяти до уваги середню кількість дворів, орний масив міг охоплювати 200 га. [23].

Особливо важливу інформацію про продуктивність сільського господарства в Південно-Західній Русі дають розкопки Райковецького городища. Райковецький замок міг мати від 270 до 300 га орної землі, більша частина якої відводилася під злакові культури. Щорічне виробництво зерна становило приблизно 4 тис. пудів (64 т). Усього в городищі проживало біля 140 жителів. Виходячи з норм споживання хліба взимку на душу населення (18 пудів) – 2,5 тис. пудів на всіх мешканців 40 т., можна вказати, що значна частина хліба (1/3) залишалася на продаж [24].

Відомо, що поряд із продуктовою даниною залежне населення платило грошову данину, яка в XII-XIII ст. стала поширеною формою ренти. Про її розмір дає уяву жалувальна грамота від 1150 р. смоленського князя Ростислава Михайловича монастирю. В цій грамоті згадується близько 30 сіл і волостей, які мусили виплачувати грошову данину в розмірі 800 гривень; десята частина її віддавалася на користь смоленського єпископату [25]. З даного повідомлення важко визначити, який податковий тягар припадав на кожне поселення, так як розміри їх і кількість населення не відомі. Не відомо також, яка гривня малася на увазі кївська чи новгородська. Проте, за умови

використання кийвської гривни, можна відмітити, що на одне село в середньому припадав податок еквівалентний 4,4 кг срібла на рік.

Як конкретно розподілявся цей податок серед мешканців селища не відомо. Можливо був подушний податок, але скоріше за все, подимний. Проте не залежно від цього процес грошового оподаткування певним чином може ілюструвати городище Райки. Воно особливо не відрізнялося від інших давньоруських селищ, тому можна припустити, що і на нього поширювалася якась подібна грошова рента. Так, в подібному до Райок селищі з 30 садіб на кожного мешканця припадав податок у розмірі 147 г. срібла на рік. Розрахунки виплати такого податку дозволяють говорити, що для його сплати селянам не тільки необхідно було здати всі надлишки зерна (див. табл.2).

Очевидно, що в інших селищах, окрім державних повинностей, де не вводився грошовий податок, продовжувала застосовуватися натуральна плата або оброк. Так в уставній грамоті Мстислава Даниловича від міщан вимагалася виплата податку грошима, а від селян натурою: медом, льоном, хлібом, вівсом, житом, вівцями й курками [26]. З переліку видно, що і сума натуральних податків була не меншою за 147 г срібла.

Кожний селянин для прогόδкування своєї сім'ї використовував 2/3 врожаю. отже на продаж і сплату податків залишалося приблизно 187 кг зерна, що коштували відповідно 30,3 г. срібла.

При врахуванні, що монгольський податок після завоювань становив десятину – селянину необхідно було сплатити 56 кг зерна (9,3 г срібла за цінами XII ст.) із сплатою десятини з інших товарів.

Після реформи Менгу-хаана 50-х років XIII ст. податок становив 1 динар. Необхідно зазначити, що вага монгольських грошей сильно відрізнялася від середньоазійських монет. Вага золотоординського дирхему в кінці XIII ст. була набагато меншою ніж арабського і становила 1,2-1,5 г. А в 60-х роках таку вагу мав динар. Проте, не відомо, який реальний курс був у цієї грошової одиниці.

Переконаливі відомості про ціни в Золотій Орді належать до лише початку XIV ст. – до часів Узбек-хана (1312-1340). Дирхем становив 1,45 г срібла, а відповідно динар – 8,7 г. На основі даних Еломарі, можна встановити, що 48 кг пшениці коштували в Сараї 2,5 динари, або 21,75 г. срібла. Відповідно 1 ц пшениці коштував 45 г. срібла. Така висока ціна може пояснюватися торгівельними надбавками в Сараї. Звичайно, на Русі ця ціна була набагато меншою.

Окрім прямого оподаткування існували і непрямі збори в ханську казну. Найхарактернішим прикладом непрямих податків був соляний збір. Золотоординська держава з перших років свого існування зразу ж установила монополію на добування й виробництво солі. Очевидно що сіль примушували купувати все підвладне населення. Солончаки були розташовані в районі азовського й каспійського морів. Рубрук відмічає, що з цих солончаків Бату-хан і Сартак отримують великі прибутки, так як з усієї Русі приїжджають туди за сіллю. З кожного завантаженого воза платили податок – два шматки бавовняного паперу вартістю (10 шилінгів 6 пенсів) [27].

Важко сказати, чи поширювався обов'язок купувати азоську сіль і на Південно-Західну Русь. Так, до 60-х рр. XIII ст. добування солі в Коломиї було княжою прерогативою. Повернувшись з еміграції Данило вимагав у боярина Доброслава повернути йому коломиїську сіль [28]. Сіль для галицького князя була основною формою прибутку. Саме нею платили війську. З того, на скільки швидко Данило зумів зміцнити свої війська в період з 1241 до 50-ті рр. XIII ст. видно, що в цей період соляна монополія перебувала в руках галицького князя.

Покарання за несплату податків було дуже суворим, проте, воно поширювалося не тільки на Русь, а і на все оподатковане населення імперії. Рубрук відмічає, що коли русичі не можуть дати більше золота й срібла, то татари забирають їх дітей, яких перетворюють на пастухів [29]. Таку ж практику покарання за несплату податків у Вірменії відмічає Кіракос, вказуючи, що в тих, хто не міг заплатити данину забирали синів і дочок [30]. Проте, практика продавання дітей у рабство за відсутності коштів для сплати податків була поширена не тільки на підкорене землеробське населення монгольської держави. Такі суворі методи застосовувалися і до кочового населення Золотої Орди. Еломарі, описуючи події 1338 р. свідчить про важкість податкового тиску на підданих Золотої Орди. За його словами, в не урожайний рік чи під час суворої сніжної зими внаслідок падежу тварин кочове податне населення потерпало від сильної нужди. Збідніле населення змушене було продавати своїх дітей для сплати податної недоїмки. Також продаж дітей здійснювався коли від хана надходив наказ виступати на війну. За монгольськими звичаями воїн за свій рахунок повинен був забезпечити себе зброєю. Так в 1338 р. Узбек-хан наказав виступати військам в Іранську землю. У зв'язку з цим на ринку невільників зразу ж з'явилася велика кількість невільників і невільниць, яких скуповували арабські купці за невеликі гроші [31]. Така ж ситуація була в Золотій Орді і в 1302 р., коли після трьох років неврожаю підряд, відбувся поголовний падіж тварин і бідняки для сплати податку змушені були продавати своїх дітей у рабство [32]. Особливого вибору у податного населення не було, так як тих хто не платив податків монголи знищували, а помешкання їх грабували [33].

Отже, можна сказати, що в XIII ст. князівський податок був не меншим ніж у середині XII ст. і становив не менше ніж еквівалент 140 г срібла. Такий високий податок був зумовлений необхідністю відбудови міст і з відшкодуванням пограбованого монголами князівського майна. Внаслідок цього, своїми податками князі ставили селянську родину на межу бідності.

У зрівнянні з ним монгольська десятина виглядала як більш легке оподаткування і становила 56 кг зерна, що відповідало 9,3 г срібла за цінами середини XII ст. Замінена десятинного податку на єдиний прогресивний, за реформи Менгу-каана, значно полегшила податковий прес на просте населення Русі. Податок в 1 монгольський динар, який міг становити від 1,2 до 8,7 г. срібла робив податок просто символічним.

Таким чином можна відзначити, що запропонована в 1254 р. Менгу-кааном податкова система вигідно відрізнялася не тільки попередньої – десятини, але й від існую-

чої на Русі місцевої податкової політики. Так податок на селян не перевищував одного динара сріблом – 1,2 до 8,7 г., як було вказано в Золотій Орді 1 динар = 6 дирхамам, в той час, як князівський податок міг набагато перевищувати податок еквівалентний 140 г срібла. Проте, для податного населення це не принесло полегшення, адже князівський податок було збережено і було необхідно виплачувати обидва податки. Окрім того, відкупщики могли на місцях зловживати владою, не дивлячись на заборони. Це не могло не позначитися на становищі селян, які і надалі намагалися перебриситися на золотоординські землі, де податковий тягар був менш важким.

Таблиця 1.

Ціни на продовольчі товари в Сараї і Хорезмі в середині XIV ст. (за даними Еломарі)

Назва товару	Міра	Вага (кг)	Ціна (динар)	Еквівалент срібла (г)
Пшениця	100 рітлів	48 кг	2,5	21,75 г.
Сочевиця	100 рітлів	48 кг	2,5	21,75 г.
Ячмінь	100 рітлів	48 кг	2	17,4
Просо	100 рітлів	48 кг	2	17,4
Баранина	18 рітлів	8 кг, 64 г	1	8,7

Таблиця 2.

Приблизний розподіл суми податку на одну людину в рік, згідно грамоти смоленського князя Ростислава Мстиславовича монастирю

800 гривень (в основі київська гривня вагою 163, 73 г)	130984 г срібла	30 сіл.
27 гривень	4 400 г	1 село (30 садіб)
0,9 гривні	146,7 г	1 смерд (дим)

Література

1. История Монголов Инока Магакии, XIII в. – С.-Пг., 1871. – С.71.
2. Там само – С.74.
3. Там само – С.22.
4. Там само – С.24.
5. История монголов по армянским источникам. – С.-П., 1873. – Вып I. – С.9, 45.
6. История Монголов Инока Магакии ... – С.24.
7. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, 1960. –

Т. II. – С. 150.

8. Там само. – С. 141

9. Там само – С. 142.

10. Эломари. Сочинение // Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб, 1884, Т. I. – С. 242.

11. Там само – С. 208.

12. Клоков В.Б. Лебедев В.П. Джучидские монеты с Водянского городища // Кочевники Евразии в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – С. 306.

13. Эломари. Вказана граця. – С. 242.

14. Лебедев В.П. Новые данные о раннеджучидском чекане Хорезма и Сарая // Кочевники Евразии в эпоху средневековья... – С. 277-281.

15. Там само. – С. 280.

16. Там само.

17. Кауфман И.И. Русский вес, его происхождение и развитие в связи с историей русских денежных систем с древнейшего времени. – ЗНОРАЮ, 1906. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 5-13.

18. Ал-Гарнати. Путешествие Абу-Хамида Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153). – М.: Наука, 1971. – С. 35.

19. Давня історія України. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 2. – С. 449.

20. Там само. – С. 406.

21. Украинская Советская Энциклопедия. – К., 1983. – Т. 9. – С. 559.

22. Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 399-402.

23. Там само. – С. 401.

24. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950. – С. 49-77

25. Давня історія України ... – С. 385.

26. Очерки по истории СССР. – М., 1953. – С. 278.

27. Іоаннъ де Плано Карпини Історія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныя страны. Введение, перевод и примечания А.И. Маленина. – Спб.: Из-во А.С. Суворина, 1911. – С. 68.

28. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 399.

29. Іоаннъ де Плано Капини... – С. 86.

30. Історія Монгалов ... – С. 71.

31. Эломари. Вказана праця. – С. 234.

32. Элайни // Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб. – 1884. – Т. I. – С. 513.

33. Історія Монголов инока Магакии... – С. 11.